

RÄ T'OT'I RÄ HAI

Ñuhu (otomí de la Sierra)
Lucero Corona Clemente

'MUDI T'OT'I

Di 'buhmu yä pa xä nhëni nge rä 'bede rä Hai, hapu yä jä'i jatho nge dä huahni nuä hingi thot'o. Tengutho nge rä ximhai mä 'na gatho di nhyoni 'ne k'ozits'u, nuä hingi thot'o, get'ä, i tsani yä dä ts'ü 'ne yä dä hma nge dä t'ot'e. Pa dä za nge gä n'yohu jatho nge mähän'ä gä pähmu nge nubu ha yä 'ra'ma'ran'yo yä hnini 'ne yä mui, gatho dä di hmënihu 'ne 'natho rä hnini ko 'natha rä ntsani. Jatho nge gä mpehnu nahma gä hoku na rä hnini nge dä za dä nzari hapu rä ts'ü ko rä ngeä rä nt'uni, yä nt'ëdi yä jä'i pa gatho, rä tsut'abi ha rä mënu 'ne 'na rä mui nge hinyu rä tsui. Ko nä ngeä, jatho nge nugaju, yä hnini rä Hai, mä gä mähmu mä 'befi nuju 'neu mi'ra, nubu rä dä hmunts'ä'mui ne yä hnezi bä 'ñëpu.

Rä Hai, mä nguhmu

Nuu yä hmunts'äj'ai i mengu xä nxidi gatho 'beä i ja nge di mpadi. Rä Hai, mä nguhmu, i te ko 'na rä hmunts'ä'mui. Yä zedi rä nt'uni i othe nge nuä rä mui di nja 'na rä 'yü nge ot'ä tsemi 'ne hingä njuäni pe nuä rä Hai 'bi üni nuä 'beä mi jazedi nahma nge xti nja rä mpadi rä te. Rä za di nja mänho rä hmunts'ä'mui 'ne rä hogämui rä hmunts'äj'ai ga n'yëhë nge nfadi rä nja mänho hai, ko na gatho yä hmunts'i nge gatho i te ko rä hai, ne xängu rä r'am'ar'an'yo yä paxi ne yä züë, rä hai hapu dä za dä thühü, rä dehe xä nt'axi 'ne rä ndähi xä nt'axi. Rä gatho nt'uni ko yä gatho yä 'beä nge yä jä'i i häki ha rä hai nahma nge di 'bepi 'ne i juadi, 'na rä tumui pa gatho yä hnini. Nuä rä njamasü nge rä te, rä 'ra'ma'ran'yo yä 'bui 'ne rä mähotho rä hai na rä b'ëfi xä nduxki.

Rä t'ot'e gatho

Yä hme pia nge ja maxots'e nge hage di ot'e 'ne di uni i ts'oni rä hai, gatho yä 'beä nge yä jä'i i häki ha rä hai 'nahma nge di 'bepi i juadi, 'ne xängu yä 'medi yä paxi 'ne yä züë. Yä hmunts'a'mui pa nts'oni. Yä nho nge rä nte hinpa kohmi 'raingu, nuä rä nza'ndi nge yä hmemeti 'ne yä hyoye mä 'na gä noki. Nuä rä hinyu rä tsut'abi, rä hyoya, rä hinyu rä nfädi, 'ne yä tsui nuga bu ha di neki k'eä ga nja yä dätumu. Nuä emë gä nxändi yä jä'i k'eä ot'e nge dä tämä tüti yä hmunts'i nge gatho i te ko rä hai 'ne yä hmunts'i yä hnini. Rä njuäni pa gatho pa uti. Nu ya yä 'yü nge di häxu i nts'ütho pe dä ts'o gä pähmu.

Yä b'efi bü 'nepu

Nuä rä ntsani mä metihyä: gä hoku 'na rä gatho hmunts'a hnini nahma nge dä fadi rä Hai 'ne gä nfahmu 'nangu'naju, 'uage gä njuaseju 'ne gä juahmu yä hmunts'a 'ra'ma'ran'yo yä te ja'ua ha ximhai. Mähyoni nge gä pähmu mä hogä hme pia ju, yä dängu ne hage gä muhmu. Jatho gä pähmu nge ts'ake dä tihmu 'beä gä ts'iju ne 'beä gä heju, rä nte rä jä'i gä mboni nge dä ot'e mits'u, hingä nge dä hña mits'u.

Jagähü yä nfädi 'ne gatho yä nfädi 'ma'ra'yo nge mahyoni pa gä ühnu gatho 'ne gä k'ähmu yä nts'oni di orpoju rä hai. Nuä rä poho gatho yä hmunts'ajä'i, i ot'e 'ma'ra'yo yä 'befi nahma dä hroki 'na ximhai hapu di nja rä tsut'abi rä hnini 'ne di nja nüjä'i. Mä 'befi ju ha yä hai, yä meñu, yä mbomhña, yä gatho yä jä'i 'ne yä xüdi, gatho di nhyoni ne gatho ju dä za gä mähmu 'ne gä ot'u yä thoki mähuäni.

Rä 'befi pa gatho

Pä dä za gä ot'u 'beä di neju, jatho gä tsanu gä munhmu ko 'na rä 'befi pa gatho, gä mpähmu ko rä hmunts'a'mui 'bui ha rä hai, 'ne get'a mä hmunts'a'mui 'bui hapu di 'buhmu. Dä jä'i ju nge 'ra'ma'ran'yo yä hnini pe get'a 'na'ra rä ximhai, hapu rä hyaki 'nanguatitho 'ne gatho di hyoni 'nangu'na. Gatho di kohmu 'na 'befi pa 'na hogä mui nge nuya 'ne nuä hingi thot'o ha rä meni jä'i ne rä ximhai nge 'bui hapu gä nxidi. Nuä rä xüdi nge rä nzete yä jä'i 'ne rä 'raingu ko gatho yä te, di zaki mu nge di 'buhmu ko 'na 'rahne nge nuä hingi fädi rä 'mbai 'beä i ja, 'ne ko njamädi rä t'uni rä te 'ne ko 'na nhyoyä hapu i 'bui rä jä'i ha rä hai.

Jatsedi nge gä homu 'na rä thëti mä kohmi ko 'nä ngeu yä hogä hme pia mahyoni pa nge di üni nuä xanho pa yä hmunts'a jä'i nge gatho ximhai jatsedi. Hänge, gatho, 'ne ko 'na dä ndomäte, di mähmu yä hogä hme pia i ja'ua nge di hyoni 'nangu'na pa 'na rä mui nge di nzari, ko n'a nzari nge

'raingu hapu jatho dä 'yoni 'ne dä fadi yä mai yä jä'i, yä hmunts'a jä'i, yä hmunts'a jä'i nge i mpa, yä tsut'abi 'ne yä dangu nge 'bui ha xangu yä damui yä jä'i.

YÄ HOGÄ HMEPIA

I. RÄ T'ĒK'ĒI 'NE RÄ NJAMASU RÄ HMUNTS'Ä'MUI

1. Di t'ek'ei rä Hai 'ne rä te ha gatho rá hmunts'a 'ra'ma'ran'yo.

a. Mähän'a gä pähmū nge gatho yä züē, yä doni 'ne gatho i te di hyoni 'nangu'na 'ne gatho yä mui mā'rak'eä rä m'bepi, i ja rä 'befi pa gatho yä jä'i.

b. Dä mahmū rä t'ek'ei ha rä dānsu di ntehmī gatho yä jä'i 'ne rä nzaki nfādi, rä hmepia nge mahotho, xānho, 'ne rä xūdi rä jä'i.

2. Dä fadi rä hmunts'a'mui ko 'na nfādi, 'yemui 'ne huēk'āte.

a. Dä hmā nge āhā nge rä nt'ēdi gā haju, gā famū 'ne gā 'bepu gatho yä 'beā nge yä jä'i i hāki ha rä hai nahma nge di 'bepi, 'bā n'yo'ui 'na 'befi nge jatho gā nzaju yä nts'oni rä hai ne gā fahmu yä nt'ēdi yä jä'i.

b. Dä mähmū nge numū ja xangu nt'ēdi, rä nfādi 'ne rä za, di hnēki ma 'na 'befi nge di ūni tsēdi rä hogā mui pa gatho.

3. Gā hyoe yä hmunts'a hnini hapu i ja rä tsut'abi rä hnini nge k'eā 'beā dā ot'e, di hāa, di nzat'i 'ne dā mumā pahā.

a. Dä nja njuāni nge yä hmunts'a jä'i, ha gatho yä xeki, dä nja njuāni yä nt'ēdi yä jä'i 'ne yä nt'ēdi mahyoni 'ne di ūni gatho rä 'befi pa nge di nte rä hmepia.

b. Gā ūna tsēdi rä tsut'abi gatho yä jä'i 'ne rä tsut'abi meñu, dä ot'e nge gatho dā za di nja 'na mui nhuāni 'ne rä dānsu pe di jä rä b'efi ko rä Hai.

4. Dä nja nhuāni nge yä ndat'a 'ne rä mahotho rä Hai dā nfādi pa yä hnezi nge nuya 'ne yä hnezi bā 'ñēpu.

a. Dä pädi mähän'a nge rä nt'ēdi ot'e 'nangu'na yä hnezi gā 'yēhē ko yä 'beā i ne yä hnezi bā 'ñēpu.

b. Dä ūti yä hnezi bā 'ñēpu yä hogā hmepia, yä nfādi 'mi ja 'mā njāmā 'ne yä dangu, dä zēdi rä hogā mui pa 'ya'a, nge yä hmunts'a jä'i 'ne hmunts'a'mui rä Hai.

Pa dä za dä ot'e yä koho 'befi gatho, jatho:

II. MPEHNI RÄ HMUNTS'Ä NGE GATHO I TE KO RÄ HAI

5. Dä nfadi 'ne dä hyoki tengutho nge 'mi ja hmunts'i nge gatho i te ko rä hai ha rä Hai, ko mits'u ndumui nge rä hmunts'ä 'ra'ma'ran'yo mui 'ne yä hmunts'a'beä i thogi 'ne hinjo di padi i toze rä te.

a. Dä ot'ä meti ha gatho yä xeki, yä 'befi mui nge di nzari 'ne yä nzambi nge di japi dä k'uti rä nfadi 'ne mähän'ä dä hoki rä hai, jatsedi gatho yä du'mi mui.

b. Dä ot'e 'ne di fadi yä xeki i mets'i nge dä ts'a dä ot'e pa rä nt'uni 'ne rä xeki hapu i ja rä te, get'ä neu yä hai nge hingi thühü, yä xeki hapu i ja rä dehe, nge dä za dä fadi yä hmunts'i i toze rä te rä Hai, pa dä hña hmunts'ä 'ra'ma'ran'yo mui 'ne dä fadi yä hmepia 'bi ts'ogāju.

c. Dä üni tsedi rä thä mähän'ä yä züë, döni 'ne yä hmunts'i nge gatho i te ko rä hai 'yoma'u.

d. Dä tsani 'ne di 'ueke yä züë 'ne yä döni bä n'yëhë 'nani a nge rä nfadi yä zi du hroki rä hñazi nge dä 'yorpo 'u yä paxi ne yä züë mengu bu 'ne rä hai, get'ä hindi japi nge dä 'yut'i yä paxi 'ne yä züë nge ot'a 'u.

e. Dä fadi rä 'bepi yä gatho 'beä nge yä jä'i i honi 'ne dä za dä m'bepi mähän'ä tengu rä dehe, rä hai, yä 'beä nge ba 'ñëhë rä xontö 'ne rä te i jabu ha rä dehe, nahma hindä hrogi yä za nge di hoki 'ma'ra'yo 'ne da nfadi rä nzaki yä hmunts'i nge gatho i te ko rä hai.

f. Dä fadi rä ntäki 'ne rä m'bepi gatho yä 'beä nge yä jä'i i honi 'ne dä za dä 'bepi mähän'ä tengutho nuä i o m'bo hai, 'ne yä do'yo yä züë 'ne yä döni nge xi ndu mä pemätho 'ne di 'bepi pa di nzo, nahma nge di k'ami rä huadi 'ne hindä ot'e yä nzani pa hai.

6. Hinda japi nge di nzoni nge k'eä mits'u xänho 'yü nge di fadi rä hai 'ne numu rä nfadi ts'utho, mähotho di ot'e.

Dä ot'e yä 'befi nahma hindä japi nge di nja yä nzoni rä hai nge xä nhëzi o nge hingi zo dä hoki mähän'ä, 'ne mädäk'eä rä hmunts'äfädi nge hmepia ha rä nguxadi hindi juadi.

Dä ot'ä tsedi yä 'befi mahyoni 'ne dä ot'e nge yä jä'i nge rä 'befi di n'yüpi yä t'ot'e 'ne dä hoki rä nzoni rä hai, mits'u jatsedi pa nuu ëna nge 'na 'befi nge 'bi hma hindä ot'e 'na nzoni xä nhësi.

Dä nja njuäni nge rä ot'e yä ntsani dä nu yä ot'e di mpet'i, gatho gä

Venado cola blanca (*Odocoileus virginianus*), fotografía de Carlos Javier Navarro Serment, cortesía de CONABIO

njuni yā pa, ‘mi ‘ra yā nts’oni, xā ‘ma hyaki ‘ne gatho yā ot’e yā jā’i.
 Dā nza rā nts’oni nge nda a ‘biza xeki rā hai ‘ne hindi japi nge di m’peti
 yā ‘beā i foge, ‘ñethi a ‘mi’ra yā ‘beā xā nzo.
 Dā hepū yā ‘befi yā jā’i ko nzafi nge di ts’oni rā hai.

7. Dā ot’a meti yā hmepia nge hage di ot’e, di unī n’e mahan’a di ot’e nge di fadi nuā za di t’ot’e nge di nja tengu mi ja rā Ximhai, yā nt’edi yā jā’i ne rā hogā mui yā hnini.

a. Dā k’āmi ‘ne dā ‘bepi mähän’ā yā ‘beā nge bi m’bepi ha yā hmunts’ā t’ot’e ‘ne rā unī ‘ne di nja njuāni nge nuā i pongi dā za dā k’uti mähän’ā ha yā hmunts’i nge gatho i te ko rā hai.

b. Dä ot'e ko xototho ne xänho numu bi 'bepi rä tsedi nge za di hoki rä ts'ibi 'ne rä pa 'ne dä zäpi nge dä hyoni mä'na ngu mä'na rä tsedi nge za di hoki rä ts'ibi ne rä pa nge za dä m'bepi mähän'ä, tengu rä hyadi 'ne rä ndähi.

c. Dä üna tsedi rä mui, dä ot'e meti 'ne rä hroki 'raingu yä nfädi nge 'ma'ra'yo 'ne xänho pa rä hai.

d. Dä kuarpä'bi yä 'muui nge gatho i te ko rä hai 'ne yä hmunts'ä hnini nge yä t'ot'e di neki neu hindi neki ha rä 'muui nge ba 'ne dä ot'e nge yä jä'i i ntai dä za dä pädi yä 'beä nge bi hroki 'ne bi tat'i yä mits'u xä nhetsi nt'edi yä hmunts'ä hnini 'ne gatho i te ko rä hai.

e. Dä nja njuäni rä k'uti pa gatho rä njamasu rä nzaki nge di üna tsedi rä nzaki pa di nxändi ko 'na nts'üpi.

f. Dä yot'ä meti yä mui nge ëspä rä hogä mui 'ne rä xoto yä 'beä i jabu ha 'na rä ximhai ja rä k'uadi.

8. Dä üna tsedi rä xädi nge rä nzari rä te ko rä hai 'ne dä üna tsedi rä nfädi hapu gatho yä jä'i da za dä k'uti 'ne xängu yä t'ote nge rä nfädi 'bi hräni.

a. Dä fats'i rä nzete ha yoho o 'mi'ra yä hnini rä hmunts'ä nfädi nge pa hmepia ha rä nguxädi 'ne rä t'ote rä hmunts'än fädi nge pa hmepia ha rä nguxädi ko rä ngeä rä nzaki, ko mits'u jatsedi nuu 'beä honi yä hnini nge ja ni mabu di nte.

b. Dä fädi mähän'ä 'ne dä fädi rä nfädi 'mi ja 'mä njämatho 'ne rä hmunts'ä nfädi rä xüdi ha gatho mui nge di zedi rä nfädi rä hai 'ne rä hogä mui yä jä'i.

c. Dä nja njuäni nge nuä rä nfädi mahyoni pa rä nzaki rä jä'i 'ne rä nfädi rä hai get'ä neä hage nja 'na hai nge 'yoibu ha yä zi t'u hroki rä hñazi dä za di 'bepi gatho yä jä'i.

III. TSUT'ABI HA RÄ HMUNTS'Ä JÄ'I 'NE RÄ MEÑU

9. Dä kuädi rä hyoyä tengu nge jatsedi bu ha nuä xänho, yä hmunts'ä jä'i 'ne rä hai.

a. Dä nja njuäni rä nt'edi ha rä dehe nge za di ts'i, rä ndähi xä nt'axi, gatho dä za dä tini 'beä dä ts'i ha rä hai nge hindi ts'a, 'na ngu 'ne rä t'axi njuäni, di täpi yä 'beä nge mahyoni 'ne jabu ha yä hnini o nge 'yoho o 'mi 'ra yä hnini nge mahyoni.

b. Dä 'rüni gatho yä jä'i rä nxädi 'ne gatho yä 'beä nge yä jä'i i honi pa nge dä zudi 'na rä mui nge dä za di nzari 'ne di üni rä njuäni pa yä hmunts'ä hnini 'ne yä hmunts'ä jä'i di üni nzete mahyoni pa nuu hingi za di nzari ko 'ra ngeseu.

c. Mähän'ä dä pädi nuu hingi 'rurpa 'uenda, dä fadi nuu ne njamäsu, dä zedi nuu za 'u 'ne dä ot'e nge dä za dä nte yä za di ot'e 'ne dä teni 'beä i hne.

10. Dä nja njuäni nge yä 'befi 'ne yä dängu hnu rä meñu ha gatho yä xeki, di üni tse_{di} rä nte yä jä'i 'raingu 'ne di nzari.

a. Dä üni tse_{di} rä dati 'raingu nge gatho rä meñu ha m'bo yä dä'mui yä jä'i 'ne get'ä neu.

b. Dä xändi yä hmunts'ä nfädi, yä hmunts'ä meñu, yä hmunts'ä t'ot'e nge yä nfädi pa hmepia ha nguxadi 'ne yä hmunts'ä jä'i nge yä dämu_i yä jä'i i te 'ne di 'yäni xängu yä ndü pate ha yoho o 'mi'ra yä dämu_i yä jä'i.

c. Dä nja njuäni nge gatho yä ba dä fazi rä hogä m'bepi 'beä i hroni, rä nfädi rä hai 'ne yä nt'edi 'befi i nxändi.

d. Dä juni 'ne dä xifi yä hmunts'ä jä'i i bupu ha xängu yä dämu_i yä jä'i 'ne yä ngu di mpehmi rä meñu i 'bui ha 'yoho o 'mi'ra yä dämu_i yä jä'i nahma nge di m'pefi hneki ko rä ngeä rä nho yä jä'i 'ne dä yorpa tse_{di} di n'yüpi rä 'befi ko rä ngeä yä t'ot'e.

11. Dä hma rä 'raingu 'ne 'yohu 'ne bombe dä hña 'raingu nt'edi yä jä'i nge mahyoni pa 'na mu_i di nzari 'ne di nja njuäni rä k'uti pa gatho nfädi, rä nfädi nzaki 'ne rä 'befi pa dä tä meñu.

a. Dä nja njuäni nge yä nt'edi yä jä'i yä bombe 'ne yä hmute 'ne dä zepu gatho rä ndutäte i 'rorpäbi.

b. Dä üni tse_{di} rä hña yä bombe ha gatho yä mu_i meñu, mbämhyä, hmunts'ä jä'i, hmunts'ä hnini 'ne yä hmunts'ä mu_i mu_{di} hnini nge mengu 'raingu ha rä ot'e ntsani, nge njumbäte 'ne nge hñani 'na nho.

c. Dä üna tse_{di} yä hmeni 'ne dä fadi rä njuäni 'ne rä ntede ko nho gatho yä mengu.

12. Dä fadi yä nt'edi gatho, hinta ni ts'omu_i, ha na mu_i xänho 'ne hmunts'ä hnini nge di zedi rä dän_{su} jä'i, rä nzaki rä do'yo 'ne rä hogä mu_i xüdi, mits'u dä 'rurpä 'uenda yä nt'edi yä mu_{di} hnini neu ts'utho.

a. Dä 'ueke rä ts'omu_i ha gatho yä hneki, tengu rä hmunts'ä hnezi 'na hnini, rä kuhu, rä hmunts'ä jä'i 'raingu yä 'beängu, rä ho ko nä ngeä mä 'na jä'i, yä hmunts'ä nija, rä hña 'ne hapu gä n'yehë rä dämu_i yä jä'i nge hnini ko 'raingu rä hña 'ne rä mu_i.

b. Dä hma rä nt'edi yä mu_{di} hnini ha rä xüdi, yä nfädi, yä hai 'ne 'beä i pets'i, 'ne yä t'ot'e di nte_hmi 'na mu_i di nzari.

- c. Dä nja nt'ëkëi 'ne dä fazi yä hmute 'ne yä tsunt'u nge mä hnini ju, dä 'rüni nahma nge dä ot'e rä 'befi mahyoni ha rä nzoni yä hmunts'ä hnini di nzari.
- d. Dä fadi 'ne dä hoki tengu 'mi ja yä xeki jatsedi nge n'yo'ui 'na hmeña mui 'ne xüdi.

IV. TSUT'ABI RÄ HNINI, HINA TS'UI 'NE RÄ NJOHYA

13. Dä üni tsedi yä dängu tsut'abi rä hnini ha gatho yä xeki 'ne dä üni hnëki 'ne ta 'uenda ha rä hmatsut'abi, rä hma nge hindi 'ueke ha rä ot'e yä ntsani 'ne rä k'uti rä tsut'abi.

- a. Dä nzari rä nt'ëdi nge gatho nahma dä hñani nfädi zo di rode 'ne rä pa bu ko nä ngeä yä t'ot'e rä hai, get'ä 'ne yä t'ot'e 'ne 'befi nge rä mui za di juadi o hapu i 'ne dä pädi.
- b. Dä zedi rä hmunts'ä jä'i ja bupu, ha hmunts'ä hyodi 'ne gatho, 'ne dä ünä tsedi rä hma jatsedi nge gatho yä jä'i 'ne yä dängu hne di m'pefi ha rä ot'e tsani.
- c. Dä fadi yä nt'ëdi ha nt'ëdi 'yomfëni, rä hma, hinta ni ts'ui pa di mpeti, rä mpehni ne 'ra'ma'ran'yo 'yomfëni.
- d. Dä hye rä k'uti majuäni 'ne xänho rä hage di nja yä hmämbat'ot'e, get'ä neu yä hroki 'ne yä njüti nge yä nts'oni rä hai 'ne ko yä uti yä nts'oni.
- e. Dä kuädi rä nts'oni ha gatho yä dängu pa gatho jä'i 'ne hingä pa gatho jä'i.
- f. Dä üna tsedi yä hnini ja bupu, nahma nge dä za dä fadi yä hai 'ne dä üni 'befi hai ha yä xeki tsut'abi nge dä za dä ot'e xänho.

14. Dä japi ha rä 'yütäte 'ne rä hmepia ha gatho rä mui, yä za di ot'e, rä nfädi 'ne yä hogä hmepia mahyoni pa 'na mui di nzari.

- a. Dä üni gatho, mits'u yä batsi 'ne yä hmute 'ne tsunt'u, dä za di xadi nahma dä hñüti hage di nzete ha 'na rä mui di nzari.
- b. Dä üni tsedi rä nzete nge yä hogä hotho 'ne yä hmunts'ä jä'i get'ä neu hmunts'ä nfädi nge pa hmepia ha rä nguxadi pa rä 'yütäte rä nzari.
- c. Dä xändi rä 'befi yä gatho hroki rä hña ha rä ot'e yä 'yomfëni ko rä ngeä yä 'befi hai 'ne hmunts'ä jä'i.
- d. Mähän'ä dä pädi rä jatsedi rä 'yütäte hogä mui 'ne xüdi pa 'na mui nzari.

Cedro (Cedrela odorata), fotografia de Jerzy Rzedowski Rotter, cortesía de CONABIO

15. Dä fadi gatho yä te ko nt'ëk'ëi.

- a. Dä nza rä uni yä züë nge bupu ha yä hmunts'ä jä'i 'ne dä fadi nge rä uni.
- b. Dä nza rä uni yä züë nge bupu ha dāpo nge dä 'bendi, k'ot'i 'ne pä hüä, nge di üni 'na ts'omui, nxidi o nge hingi za dä padi.
- c. Dä hepi o dä 'uek'e, hapu nge dä za, rä mpendi o rä njuadi yä züë, doni 'ne gatho 'beä ja rä te nge pa nt'ëni, hunyu nfadi o hinyu nfadi.

16. Dä ünä tsedi ‘na mui rä nt’ëkëi pa yä ‘ra’ma’ran’yo ‘yomfëni, hina ts’ui ne johya.

- a. Dä ünä tsedi ‘ne dä zedi rä nt’ëkëi ‘nangu’na, rä nzete ha gatho yä hnini ‘ne ha yä dä mui yä jä’i.
- b. Dä ot’e yä hroni xänho ‘ne xä noho nahma nge dä nza yä dä ts’ui nge rä hai ‘ne ‘mi’ra yä ts’ui.
- c. Dä juts’i nzafi yä hmunts’ä dä mui yä jä’i nge ja njuäni nahma di nja rä nthaki nge hinyu xaxte ‘ne dä bepi yä hmunts’ä jä’i ko nzafi pa ‘na t’ot’e xänho, get’ä neu rä hroki tengu ‘mi ja rä hai.
- d. Dä kuadi yä nzafi nge foge, nuä ot’a ‘u ‘ne’ñethi ‘ne mi ‘ra yä nzafi nge i ho xängu yä jä’i.
- e. Dä nja njuäni nge rä ‘bepi rä hyandi ja thi ximhai dä zedi rä nfadi rä hai ‘ne rä hogä mui.
- f. Dä pädi mähän’ä nge rä hogä mui k’eä t’ot’e nge mui xänho ko nü ts’e, ‘mi ‘ra yä jä’i, ‘mi ‘ra hnini, rä Hai ‘ne ko gatho xä noho nge dä mengu ju.

RÄ ‘YÜ NI MA’BU

Tengu hinjämä ha rä ‘bede, rä natha ntsani orkäju na nzahni pa nge gä hohmu ‘na mui ma’ra’yo. Nunä rä mpadi ma’ra’yo k’eä rä hma nge dä t’ot’e nge yä ja’ua hmepia rä T’ot’i rä Hai. Pa nge dä ot’e rä hma nge dä t’ot’e, jatho gä hmahmu nge dä ot’a hmeti ‘ne dä ünä tsedi yä hogä hmepia ‘ne yä t’ot’e nge i mamb’u.

Rä t’ot’e dä ne ‘na mpadi ‘yomfëni ‘ne mui, dä ne get’ä ‘na ‘ra’yo nhyoni gatho ‘ne befi pa gatho. Jatho gä hoku ‘ne gä ot’u ‘na hyandi nge ‘na mui di nzari ha rä xeki ‘na nguatho, dä mui yä jä’i, hmunts’ä hyodi ‘ne gatho. Mä ‘ra’ma’ran’yo mui ju ‘na nts’ogi mahotho ‘ne yä ‘ra’ma’ran’yo mui dä tini yä mui ts’ehe pa dä ot’e nuä bi hma. Jatho gä homu ‘ne gä xänto rä hñani gatho nge bi futi rä T’ot’i rä Hai, getho jabu xängu gä pähmu ha rä hyoni gatho rä njuäni ‘ne rä hmunts’ä nfadi.

Rä te me nzäi di ‘yongäju ha yä tumui nge hogä hmepia jatsedi. Nuä dä za dä hña yä xä nhëni ts’ani, pe jatho dä hrogi hage di pehni rä ‘ra’ma’ran’yo ko natha, rä t’ot’e rä nt’ëdi ko rä nho pa gatho, yä t’ot’e nzani pa ts’utho pa ko yä nzani pa ya’a. Gatho rä jä’i, hmeni, hmunts’ä jä’i ‘ne hnini ja na rä ‘befi xä nzaki nge dä ot’e. Yä hogä hotho, yä hmunts’ä nfadi nge pä hmepia ha rä nguxadi, yä dängu ‘yütätë, yä gatho hroki rä hña, yä hmunts’ä jä’i nge i mpa, yä hmunts’ä nfadi hina meti rä tsut’abi i nzahni pa nge dä üni ‘na üdi ‘yu nge mahotho. Rä mpehni nge yä ts’utabi, hmunts’ä jä’i ‘ne yä hmunts’ä jä’i nge i mpa, mahyoni pa di nja na tsut’abi xänho.

Pa dā zā dā hōe ‘na gatho humnts’ā mui di nzari, yā dāmui yā jā’i nge gatho ximhai jatho dā ot’e ‘ma’ra’yo rā hma nge dā t’ot’e ko yā Mpehni Dāmui yā jā’i, dā ot’e yā ‘befi jatsedi, ko ‘na ngeu yā kohi nge yoho o mi ‘ra yā dāmui yā jā’i i ja ‘ne dā zedi rā t’ot’e yā hogā hmepia nge rā T’ot’i rā Hai, ko nā ngeā ‘na ‘pefi nge yoho o ‘mi’ra yā dāmui yā jā’i ko nt’edi dā pehni rā hai ‘ne rā mui.

Nge mā metihu di k’eā ‘na pa nge dā fēni ko rā hnühū nge na ‘ra’yo thāne rā te; ko rā nzami hroki nge dā tsudi rā nzari; ko rā hātā tse di ha rā ts’api ko rā ngeā rā tsut’abi, mui xānho ‘ne rā johya nge rā ngopa rā te.

LA
CARTA
DE LA
TIERRA

EN LOS IDIOMAS
DE HIDALGO

Directorio

Estado de Hidalgo

José Francisco Olvera Ruiz

Gobernador Constitucional del Estado de Hidalgo

Miguel Ángel Cuatepotzo Costeira

Secretario de Educación Pública

Rocío Ruiz de la Barrera

Subsecretaría de Educación Media Superior y Superior

Luis Ángeles Ángeles

Director General de Educación Superior

Secretariado Internacional de la Carta de la Tierra

Oscar Motomura

Co-Presidente de la Carta de la Tierra Internacional

Kartikeya Sarabhai

Co-Presidente de la Carta de la Tierra Internacional

Mirian Vilela

Directora Ejecutiva de la Carta de la Tierra Internacional

Mateo Castillo Ceja

Punto focal en México de la Carta de la Tierra Internacional

Leodan Portes Valles

Punto focal en Hidalgo de la Carta de la Tierra Internacional

Universidad Intercultural del Estado de Hidalgo

Verónica Kugel

Rectoría

Esmeralda García Maldonado

Centro de Lenguas

Esperanza Ignacio Felipe

Divulgación y Vinculación Social Universitaria

Miriam Bernal Hernández

Difusión Cultural y Extensión

DIRECTORIO EDITORIAL

Coordinación editorial: Verónica Kugel

Cuidado de la edición: Norma Berenice Gómez González, Antonio García Agustín, Donaciana Martín

Contreras, Javier Mendoza Mejía y Verónica Kugel

Investigación iconográfica: Abril Velasco Murguía, Fermín Alonso López Monzalvo y Miguel González Trejo

Diseño de portada y formación de textos: Miguel González Trejo

TRADUCCIONES

Lhima'alh'ama (tepehua): Fidela Encarnación Plata

Ñuhu (otomí de la Sierra): Lucero Corona Clemente

Hñähñu (otomí del Valle del Mezquital): Erika Bolteada Peña y Oralia Zapote Juanpablo

Náhuatl de Acaxochitlán: Araceli Hernández Romero

Náhuatl de la Huasteca: Refugio Miranda San Román

El material fotográfico se reproduce con autorización de la Comisión Nacional para el Conocimiento y Uso de la Biodiversidad (Conabio).

Primera edición 2015

Para la versión en español y en inglés véase: Carta de la Tierra Internacional,

www.earthcharterinaction.org, 2000

© de esta edición: Universidad Intercultural del Estado de Hidalgo, Profr. Ignacio Zaragoza s/n,

Col. Centro, 43480 Tenango de Doria

www.universidadinterculturalhgo.edu.mx

Impreso en México

ISBN: 978-607-96692-6-3